

§ 0–32

§ 1–32

§ 32. Ужыванне дзеепрыметнікаў і дзеепрыслоўяў, дзеепрыметнікавых і дзеепрыслоўных зваротаў

323. Уважліва прачытайце матэрыял табліцы. Раскажыце пра ўтварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў у сучаснай беларускай мове.

Утварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў			
Час	Способ утварэння	Прыклады	Ужыванне
Незалежны стан			
цяперашні час	аснова дзеяслова цяперашняга часу + суфіксы <i>-уч-, -юч-, -ач-, -яч-</i>	<i>кіруючая роля, гаворачая асоба, вісячы замок</i>	ужываюцца абмежавана; выкарыстоўваюцца ва ўстойлівых зваротах тыпу <i>рухавая сіла, кіруючая роля</i> і інш.
прошлы час	аснова дзеяслова неазначальнай формы + суфікс <i>-л-</i> , суфіксы <i>-ш-, -ўш-</i>	<i>пераспелыя ягады, знікшы чалавек, парыжэўшыя стагі</i>	пашыраны ў беларускай мове; ужываюцца абмежавана; часта замяняюцца дзеепрыметнікамі з суфіксам <i>-л-</i> : <i>парыжэлыя стагі</i>
Залежны стан			
цяперашні час	аснова дзеяслова цяперашняга часу + суфіксы <i>-ем-, -ім-</i>	<i>чытаемы твор, вывучаемыя з'явы, прыводзімыя факты</i>	не характэрны для беларускай мовы
прошлы час	аснова дзеяслова неазначальнай формы + суфіксы <i>-н-, -ен-, -ан-, -т-</i>	<i>пабудаваны дом, прывезеныя рэчы, вывучаны верш, вымыты посуд</i>	шырока выкарыстоўваюцца ў маўленні

Раскажыце на аснове табліцы аб правапісе суфіксаў *-н-, -ан-, -ен-, -т-* у дзеепрыметніках. Падбярыце і запішыце адпаведныя прыклады.

Звярніце ўвагу!

У суфіксах дзеепрыметнікаў залежнага стану прошлага часу пішацца адна літара **н**: *напісаны, зроблены, прынесены*.

Дзеепрыметнікі мужчынскага роду маюць толькі поўную форму з канчаткам **-ы**: *дом пабудаваны, раман напісаны*.

У сістэме беларускіх дзеепрыметнікаў адсутнічаюць зваротныя формы.

324. Выпішыце формы дзеепрыметнікаў, уласцівыя беларускай мове.

Адшліфаваны (*камень*) — адшліфованы (*камень*); заросшы (*сад*) — зарослы (*сад*); куплены (*падарунак*) — куплены (*падарунак*); (*сшытак*) падпісан — (*сшытак*) падпісаны; (*атрад*) расфармірован — (*атрад*) расфарміраваны.

325. Прачытайце тэкст, утвараючы ад дзеясловаў у дужках уласцівыя беларускай мове формы дзеепрыметнікаў.

Сфармулюйце праблему, якая абмяркоўваецца ў тэксце.

Вітушка супраць слімака

Існуе шэраг прыкладаў рознага напісання і перакладу англамоўнага камп'ютарнага слэнгу. Напрыклад, вядомы сімвал @ у рускай мове называюць «сабака», у міждзяржаўных стандартах ён (*замацаваць*) як «камерцыйнае “эт”». Па-беларуску ж прапаноўваецца назваць гэты сімвал слімаком або вітушкай, згодна са знешнім падабенствам. У такіх выпадках кожны робіць выбар у адпаведнасці з густам. Але вучоныя адзначаюць, што павінна быць (*выкарыстаць*) агульная (*прыняць*) форма, а для гэтага павінен быць (*сфарміраваць*) асобны тэматычны слоўнік. Сэрвісы ад Google тут не дапамогуць, таму што машына не ўлічвае і не перадае ўсю адметнасць і спецыфіку беларускай мовы, дапускаецца шмат недарэчнасцей і калек* з рускай мовы (*Паводле С. Дубовіка*).

Запішыце ўтвораныя дзеепрыметнікі, вызначце іх форму і граматычнае значэнне (лік, род ці склон), сінтаксічную ролю ў сказе.

Прывядзіце прыклады недарэчнасцей і калек з рускай мовы, якія ўзнікаюць пры перакладзе на беларускую мову камп'ютарнай тэрміналогіі.

Які варыянт назвы сімвала па-беларуску маглі б прапанаваць вы?

Звярніце ўвагу!

Часцей за ўсё ва ўжыванні дзеепрыметнікавых зваротаў сустракаюцца наступныя памылкі:

1. Выкарыстоўваюцца не ўласцівыя беларускай мове формы дзеепрыметнікаў цяперашняга часу або зваротныя дзеепрыметнікі: *зацвітаючыя кветкі, разглядаемыя малюнкi; крадучыся воjк.*

2. Назоўнік, які паясняецца дзеепрыметнікавым зваротам, аказваецца ўнутры яго: *Абсаджаная алея ліпамі вяла да ракі* (Правільна: *Алея, абсаджаная ліпамі, вяла да ракі*).

326. Прачытайце сказы. Знайдзіце недакладнасці ва ўжыванні дзеепрыметнікавых зваротаў. Выправіце памылкі і запішыце правільныя сказы.

1. Над зарослай лесасекай густым арэшнікам плыло павуцінне бабінага лета. 2. Круглая, зарослая паляна кустамі ўся была ўсыпана густым верасам. 3. Рассмяяўшаяся дзяўчынка не звяртала ніякай увагі на просьбы бацькоў супакоіцца. 4. Прымаемы на трэці квартал план мерапрыемстваў не выклікаў пярэчанняў у прысутных.

327. Прачытайце верш.

Беларусь мая, бярозка белая,
Ад марозу ўся заінелая,
Зімы лютыя ўспамінаючы,
Рада сонейку ты выясняму,
Косы доўгія расплятаючы,

Рада ветрыку закаханаму,
Рада выраю ты птушынаму,
Спеву дзіўнаму салаўінаму, —
Беларусь мая, бярозка майская,
Абагрэтая сонца ласкаю.

Н. Тарас.

Назавіце прыметнікі і дзеепрыметнікі з тэксту. Раствлумачце ўтварэнне і ўжыванне дзеепрыметнікаў.

Выпішыце дзеепрыслоўі, зрабіце іх разбор па саставе.

328. Разгледзьце схемы пастаноўкі знакаў прыпынку ў сказах з дзеепрыметнікавымі і дзеепрыслоўнымі зваротамі. Якія правілы пастаноўкі знакаў прыпынку пры дзеепрыметнікавых і дзеепрыслоўных зваротах не перададзены на схемах? Падрыхтуйце вуснае паведамленне аб правілах выдзялення зваротаў на пісьме, дапоўніўшы яго неабходнай інфармацыяй.

Дзеепрыметнікавы зварот

Наз., / ~~~~~ /.

Наз., / ~~~~~ /,

/ ~~~~~ / Наз. .

Дзеепрыслоўны зварот

/ ———— /, ———— .

..., / ———— /,

—————, / ———— / .

329. Прааналізуйце сказы з дзеепрыметнікамі і дзеепрыслоўямі. Сфармулюйце на іх аснове правіла выдзялення або невыдзялення коскамі дзеепрыметнікаў і дзеепрыметнікавых зваротаў, дзеепрыслоўяў і дзеепрыслоўных зваротаў.

1. Працяты марозам, снег хрустка скрыпеў пад нагамі дзеда Талаша (*Я. Колас*). 2. Абуджаныя косамі, праносіліся над паплавамі чародкі шпакоў (*А. Асіпенка*). 3. Ахутаныя полагаю туману, навакольныя прадметы здаюцца незнаёмымі, хісткімі (*І. Навуменка*). 4. Над Жукаўкай грывела не сціхаючы. Там ліў дождж (*І. Пташнік*). 5. Іван пастаяў яшчэ, аглядаючыся і згадваючы, што рабіць (*В. Быкаў*). 6. Ён склаўшы рукі сядзець не будзе (*П. Кавалёў*). 7. Лёгка паранены ў абедзве нагі, ён аказаўся бойкім на язык чалавекам (*В. Быкаў*).

Звярніце ўвагу!

Асноўнае дзеянне, выражанае дзеясловам-выказнікам, і дадатковае, выражанае дзеепрыслоўем, абавязкова павінна выконваць адна і тая асоба (ці прадмет): *Стары ішоў, не зважаючы на тое, што рабілася вакол* (стары ішоў і не зважаў). Нельга сказаць: *Ідучы дадому, у мяне забалела галава* (у сказе два ўтваральнікі дзеяння: *я ішоў, галава забалела*). Правільна: *Калі я ішоў дадому, у мяне забалела галава* або *Ідучы дадому, я адчуў, што ў мяне забалела галава*.

Дадатковае дзеянне, выражанае дзеепрыслоўем, сэнсава і граматычна звязваецца з асноўным дзеяннем, выражаным дзеясловам-выказнікам: *Паліўшы кветкі, дзяўчынкі пайшлі дадому* (Няправільна: *Паліваючы кветкі, дзяўчынкі пайшлі дадому*).

330. Вызначце, у якіх сказах дапушчаны памылкі пры ўтварэнні або ўжыванні дзеепрыслоўяў. Выправіце памылкі, карыстаючыся адным са спосабаў: 1) перабудова асновы сказа такім чынам, каб быў адзін утваральнік дзеяння; 2) замена дзеепрыслоўнага звароту даданай часткай складаназалежнага сказа са злучнікам **калі**. Спішыце, выправіўшы памылкі (там, дзе яны ёсць).

1. Лежачы на траве, я з асалодай удыхаў водар простых летніх кветак. 2. Пад'язджаючы да станцыі, у мяне знік партфель. 3. Знаходзячыся ў няволі, паэт напісаў цэлую кнігу вершаў. 4. Вярнуўшыся дадому, пайшоў снег. 5. Прыйшоўшы на сход, я па дарозе сустрэў свайго сябра. 6. Пісьменнік паказаў нам сапраўднае жыццё, не прыхарошваючы яго. 7. Яшчэ больш сур'ёзным стаў Сцёпка, скончыўшы пачатковую школу. 8. Даведаўшыся пра апошнія навіны, гаворка сяброў часта перарывалася дружным смехам.

Звярніце ўвагу!

Заўсёды да месца дзеепрыслоўі ў безасабовых сказах з выказні-
камі, выражанымі словамі *трэба, варта, неабходна, добра, лёгка, проста* з інфінітывам: *Думаючы пра будучыню, варта паклапаціцца пра рацыянальныя адносіны да прыроды і яе багаццяў.*

Нельга ўжываць дзеепрыслоўі пры выказніках *відаць, чуваць* або безасабовых дзеясловах тыпу *вечарэе, днее, падмарожвае* і інш.

331. Вызначце, да якога з двух прапанаваных у кожным пункце сказаў можна далучыць дзеепрыслоўны зварот. Сказы з дзеепрыслоўнымі зваротамі запішыце. Аргументуйце, чаму нельга далучыць зварот да іншага сказа.

1. Набіраючы хуткасць, ...	а) цягнік набліжаўся да горнага тунэля. б) у акне быў відаць горны перавал.
2. Збіраючыся ў падарожжа, ...	а) сустрэчу прызначылі на самым святанні ў хаце Мірона. б) хлопцы дэталёва прадумалі маршрут.
3. Зайшоўшы ў хату, ...	а) стомленасць авалодала Сяргейкам. б) Сяргей хуценька скінуў з плячэй ранец і пайшоў да стала.
4. Сабраўшыся невялікімі групкамі, ...	а) на вуліцы пахла нечым няўлоўна прыемным. б) на рагу вуліцы стаялі прыгожа апранутыя хлопцы і дзяўчаты.
5. Пад'язджаючы да станцыі, ...	а) пасажыры затурбаваліся і сталі збіраць свае рэчы. б) хвілін на пятнаццаць нас затрымаў чыгуначны пераезд.

332. Прачытайце тэкст, ужываючы назоўнікі ў дужках у патрэбнай склонавай форме.

Знайдзіце ў тэксце дзеепрыметнікі і дзеепрыслоўі, дзеепрыметнікавыя і дзеепрыслоўныя звароты. У якіх выпадках аўтар выкарыстоўвае дзеепрыметнікі, а ў якіх — дзеепрыслоўі? Чым гэта абумоўлена?

Скончыўшы сваё снеданне сабраўся дзед крыху адпачыць. Але глухі шорах у (лес) прымусіў яго прыслухацца і разгледзецца^с. І бачыць дзед Талаш: вялізны дзікі кабан павольна выходзіць з ляснога (гушчар) і брыдзе па чэрава* ў (снег) не зважаючы на дзеда. Кабан

падыходзіць да прыгожага (*стажок-мурашнік*) акуратна і роўна прысыпанага снегам і запыняецца. А потым пачынае разрываць яго сваім страшным ікластым лычом. Кожны рух магутнага лыча высока ўскідае ўгору камякі (*снег*) разам са смеццем нанесеным мурашкамі за цэлыя гады ўпартай працы. І хутка дзве цёмныя баразны вырысоўваюцца на чыстым некранутым (*снег*) (*Я. Колас*).

Запішыце сказы з дзеепрыметнікамі і дзеепрыслоўямі, раскрываючы дужкі і растаўляючы знакі прыпынку. Растлумачце пастаноўку знакаў прыпынку.

Зрабіце марфалагічны разбор дзеяслова, дзеепрыметніка і дзеепрыслоўя з тэксту.

Разгледзьце малюнак. Ці з'яўляецца ён ілюстрацыяй да ўсяго тэксту? Ці можна праілюстраваць адным малюнкам тэкст-апавяданне, тэкст-апісанне? Абгрунтуйце сваё меркаванне.

Звярніце ўвагу!

Ад дзеясловаў незакончанага трывання ўтвараюцца дзеепрыслоўі незакончанага трывання, а ад дзеясловаў закончанага трывання — дзеепрыслоўі закончанага трывання: *чытаць* — *чытаючы*, *убачыў* — *убачыўшы*.

333. Утварыце ад дзеясловаў дзеепрыслоўі адпаведнага трывання, запішыце іх, растлумачце правапіс суфіксаў.

Махаць, думаць, разважаць, нахіліцца, запісаць, разгледзець, несці, разглядаць, паглыбіць, устаіць, прапуськаць, утвараць, утварыць, перакладаць, выкарыстаць, пісаць, выцягнуцца, выцягнуць, адсмяяцца, смяяцца, з'явіцца, пачынаць, кідаць, раскідваць, выразіць, вяртацца, прыдумаць, ісці, паказаць, паказацца.

§ 32–1

§ 32–2

§ 32–3

334. Выканайце тэставую работу «Дзеепрыметнік».

335. Выканайце тэставую работу «Дзеепрыслоўе».